

Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Arta grafică a cărților românești vechi tipărite la Brașov (1805-1827)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, 241 p. + 4 p. nenum.

Un discret (de fapt bine temperat și chiar elegant cu subtilitate), dar remarcabil volum, prin *tematică*¹, *textualizare* și *ilustrare*, datorat unei echipe auctoriale bine sudată și cunoscută atât în țară, cât și în afara sa, ca urmare a unor colaborări memorabile², constituită din tână cercetătoare Anca Elisabeta Tatay și tatăl domniei sale, Cornel Tatai-Baltă, „a văzut” de curând „lumina zilei”, anume cea a realizărilor noastre culturale autentice puse în circulație actuală de idei, mereu îmbogățită și reîmprospătată grație unor contribuții științifice și culturale de profunzime și rafinament, cum este și lucrarea de față, la *Editura* (de bun renume, la rândul său) *Mega*, din Cluj-Napoca.

Distincția grafică a copertilor, care nu epatează, ci, dimpotrivă, se doresc a fi foarte rezervate³, cu fracționări neașteptate și curajoase⁴ ale imaginilor folosite în compoziție, reproduse după 2 ilustrații vechi brașovene reprezentative (una tradițională, alta înnoitoare), este specială, prin implicațiile sale de conținut, îndeosebi, dar și estetice în sine. Astfel, se pune în evidență, chiar de la început, puterea de sugestie, contaminantă încă, a unei uimitoare creații grafice, a perioadei respective, realizată, e drept, între limitele expresive autentice ale unui manierism stângaci (dar și dezinvolt și coerent în limitele sale, în chip uimitor), specific anului 1812 (foarte aparte la vremea sa, la noi), deosebit de novator și deschizător de alte căi (opuse tradiționalismului postbizantin, oriental, inclusiv sub aspect tehnic), specifice secolului al XIX-lea, în ilustrația de carte

¹ Lucrarea este realmente originală prin tematica sa, netratată ca atare, distinctiv, anterior, prin raportare la officina tipografică românească veche de la Brașov.

² De aceeași autori, cu o tematică similară, au mai apărut: Cornel Tatai-Baltă, *Gravorii în lemn de la Blaj. 1750-1830*, Blaj, Editura Eventus, 1995; Anca Elisabeta Tatay, *Xilogravura de la Sibiu (sfârșitul secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea)*, Alba Iulia, Editura Altip, 2007; Anca Elisabeta Tatay, *Tradiție și inovație în tehnica și arta ilustrației cărții românești tipărite la Buda (1780-1830)*, Alba Iulia, Editura Altip, 2010; Anca Elisabeta Tatay, *Din istoria și arta cărții românești vechi: gravura de la Buda (1780-1830)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011; Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Xilogravura din cartea românească veche tipărită la București (1582-1830)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015 etc.

³ Școlărești aproape - albastrul modernist sugerează că volumul investigat ar fi o *Carte de învățătură*, în ornamentică -, dar la modul înșelător, modernist, disimulând complexitatea în simplitate, în didacticism etc.

⁴ Pline de mesaj, trimițător spre modul fărâmițat, caleidoscopic, în care poate fi reconstituit trecutul, parcă niciodată unitar și continuu etc.

românească, cu manifestările sale ulterioare tot mai pronunțate, în direcția asimilării tot mai convinse a unor influențe europene pregnante (ca în *Biblia lui Șaguna*, tipărită la Sibiu, în 1856-1858, de pildă) etc.

Este vorba, desigur, despre una din speciile grafice cele mai valoroase ale volumului (*Raiul*, gravură în metal, din *Ușa păcăinței*, Brașov, 1812), veritabilă reușită de epocă a gravurii de carte veche românească (cu limitările sale), asupra căreia nu a insistat, din punct de vedere iconografic și mai ales artistic, din această perspectivă, cum este cea a cărții investigate, nimeni, până acum, în sensul recunoașterii valorii sale duale speciale (ceea ce s-a realizat în premieră, prin volumul recenzat, îndeosebi prin re/publicarea de sine stătătoare, individualizată, în condiții grafice remarcabile, în plină pagină, a acestei reprezentări, și nu numai a sa, iar acest aspect, al valorii sale artistice și istorice aparte - din perspectiva istoriei artelor plastice de la noi și a ilustrațiilor de carte -, este subliniat încă de pe coperti, în chip realmente inspirat și semnificativ, pentru a se reține cu deosebire, ca primă și ultimă impresie, a lecturării volumului, oarecum).

Dar, să radiografiem conținutul cărții, care nu întâmplător începe cu dedicația foarte seacă/ simplă, aparent, dar cu substanțiale trimiteri/ implicații: *Ioanei Feodorov*⁵.

Astfel, ca o primă constatare, remarcăm echilibrarea sensibilă a raportului *text/ilustrație*, care se cifrează la 114 pagini (*text explicativ*, dar și *bibliografie orientativă*⁶, sau *rezumat în limba engleză*⁷, cu excepția însă a *indicilor*⁸ de la sfârșit), pentru prima parte a cărții, câtă vreme secțiunea principală și ea, din urmă, intitulată *Reproduceri*, include 113 pagini ale lucrării. Deci, raportul volumic ar fi, în mare, de 50% la 50%, în chip destul de spectaculos, cu axare clară și pe *ilustrația* ca atare, într-o manieră modernistă, mai ales că *partea explicativă propriu-zisă*, de contribuție istorică și interpretativă a cărții conține doar 86 de pagini, esențializate. Ceea ce relevă o răsturnare chiar, mai accentuată, a ponderii *conținutului textualizat* propriu-zis, în favoarea *imaginilor publicate metodic și sistematic*, care, în mod strict, ar corespunde unui procent de 86-87%. Secțiunea ultimă relevă o încărcătură științifică importantă, nu doar decorativ ilustrativă, ci, plină de mesaj ideatic, de corelări vizuale cu arta ilustrării tipăriturilor europene, cu istoria universală a artelor, ceea ce are o

⁵ Cercetător reputat, în cadrul *Institutului de studii sud-est europene* al *Academiei Române*, personalitate remarcabilă a culturii noastre actuale, de a cărei consultanță științifică, de bună seamă, autorii au beneficiat.

Vezi <https://acadsudest.academia.edu/IoanaFeodorov/CurriculumVitae> etc.

⁶ Anca Elisabeta Tatay, Cornel Tatai-Baltă, *Arta grafică a cărților românești vechi tipărite la Brașov (1805-1827)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, p. 97-110.

⁷ *Ibidem*, p. 111-114.

⁸ *Ibidem*, p. 229-241.

relevanță cu totul specială, deoarece, prin aceasta, manifestările grafice românești sunt așezate într-un ansamblu de profil mai larg, cu mult curaj și spirit interpretativ inovativ.

În acest context structural de ansamblu, relevăm următoarea structură a părții textuale propriu-zise, care ne interesează în mod special pentru a fi analizată, ca prim punct al observațiilor actuale, substanțiale. Astfel, după *Cuprins* (p. 7-8) și *Argument* (p. 9-10), urmează capitolele de real fond ideatic, documentar și interpretativ al cărții: *Brașovul-important centru tipografic din Transilvania (1539-1827)* (p. 11-20); *Ornamentica minoră: foi de titlu, frontispicii, viniete, sigilii (1805-1827)* (p. 21-35); *Ilustrațiile cărților tipărite la Brașov (1805-1827)* (p. 37-77); *Concluzii* (p. 79-80), *Lista cărților de Brașov și ornamentația acestora (1805-1827)* (p. 81-93) și *Lista ilustrațiilor din cărțile românești tipărite la Brașov (1805-1827)* (p. 94-95).

Să ne referim la ele, selectiv, pe rând. Tradiția tipografică a Brașovului a fost sintetic trecută în revistă, în cadrul capitolului *Brașovul-important centru tipografic din Transilvania (1539-1827)*, relevându-se, așa cum se știa de altfel foarte bine, rolul pe care sașii transilvăneni l-au jucat în implementarea meșteșugului lui Gutenberg în această zonă geografică a Europei, organizată, sensibil după 1539, de loc întâmplător, într-un important *principat autonom* (autonomizat față de fostul regat medieval maghiar), deci, după adoptarea *Reformei* (și a unor influențe culturale renașcentiste târzii, de obârșie central și vest europeană), brașovenii aflându-se în acest sens în emulație permanentă cu sibienii (dar și cu maghiarii, în mod special la Cluj etc., sensibili și ei la ideile reformatoare europene, inclusiv la adoptarea cuceririlor tehnice de popularizare mult mai largă a culturii, pe care noul meșteșug o mijlocea).

Or, acestea erau reverberații europene aproape sincrone (nu neapărat defazate și grav întârziate, cum se susține adeseori, mai ales prin raportare la românii defavorizați ai zonei, sau din afara arcului carpatic - din pricina *capitulațiilor* etc. - , care nici ei nu erau chiar așa de ruși de valorile novatoare ale vremii, cu circulație europeană, în ciuda înăsprii regimului dominației otomane, în cursul secolului respectiv - multe impulsuri novatoare de sorginte europeană, sau ecouri ale lor, veneau, în chip paradoxal și dinspre Constantinopol - etc.) ale curentelor de idei și cuceririlor tehnice continentale cele mai avansate și la nivel zonal (dar nu neapărat provincial, ci, la nivelul unor reale *entități statale*, de sine stătătoare, cum erau, totuși, la vremea aceea Transilvania, Țara Românească și Moldova, menținute, viabile încă, și parcă renăscute, după dezastrul de la Mohács al regalității maghiare, din 1526, pe la mijlocul secolului respectiv, după 1541)! Sigur, rememorarea acestor aspecte, ale începuturilor tiparului în România, recte în Transilvania, cu relevarea rolului de vârf jucat de sașii brașoveni (și de sibieni de altfel), în acest sens, era absolut necesară, inclusiv a susținerii date mereu, de diferiți mentori și potentăți locali,

în genul lui Johannes Honterus, Valentin Wagner etc. pentru tipărirea de cărți românești (fie slavone, fie traduse în veritabile premiere editoriale – de mare viitor cultural bisericesc, prin Coresi, de pildă etc.), încă din această fază, de început (oricum corespondentă unei așa-zise *etape a doua*, deoarece în Țara Românească primele tipăriri au fost realizate începând din 1508, cum se acceptă îndeobște), de implementare a meșteșugului lui Gutenberg la noi.

Remarcăm capacitatea autorilor de-a fi sesizat și transpus în text, explicit, consonanța aceasta europeană, nu chiar atât de retardată, ca o determinantă fundamentală a scrierii unei istorii corecte a fenomenului respectiv, realmente majoră, inclusiv pentru constituirea unei identități de sine, mai *quintesente*, românești. Și, iată, prin sinteza analizată, fenomenul proliferării tiparului românesc, încă din secolul al XVI-lea, este pus în real dialog (fie el și mediat, de sași), cu curentele ideologice și meșteșugărești europene, nealterate, cum nu s-a făcut neapărat tot atât de accentuat și de binevenit (de corect), prin studiile anterioare dedicate fenomenului. Ca atare, tiparul local este tratat, de la început, în *corelare strânsă*, alternativă, a fațetelor sale *săsești și românești*, ceea ce este desigur remarcabil, în compoziția sintetică, rapidă (autorii chiar n-au dorit să insiste pe fazele îndepărtate în timp ale acestui fenomen, nu doar local, ci, și de reală rezonanță europeană), a capitolului.

După înflorirea spectaculoasă din secolul al XVI-lea, se sare rapid (amintindu-se și intermezzo-ul din 1733, cu binecunoscuta improvizație tipografică - uimitoare totuși - a lui Petru Șoanul) la situația tiparului local, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea, paralelismul și împletirile româno-săsești menținându-se încă în acest domeniu cultural și meșteșugăresc local (tradiția lor fiind de două secole, nu?). Astfel, se reamintește, în contextul unei reconstituiri corecte, realitatea că, din 1798, tipograful Johann Georg von Schobeln avea privilegiu de a edita și comercializa și cărți românești, ceea ce nu a convenit unor reprezentanți ai burgheziei românești locale, cum erau cei doi frați Constantin și Ioan Boghici, cu dare de mână, care au arendat de la privilegiat dreptul de a tipări astfel de lucrări, începând din 1804, cu reînnoirea ulterioară a unui atare contract, până în 1816.

Secția românească, a tipografiei lui Schobeln, îl avea, inițial, ca actant practic principal, pe sibianul Mihail Dir (Dür), care, încă din 1804, se deplasase la *Secția de limbă românească a Tipografiei Universității* de la Buda, îndeosebi pentru *turnare de litere noi* - ceea ce însemna că se urmărea aducerea din capitala Ungariei a unor *seturi de litere gata confecționate* (identice, desigur, cu cele utilizate în cadrul secției respective, a tipografiei amintite). Importul nu era avantajos pentru inițiatorii proiectului, din punct de vedere financiar, ci, chiar costisitor (dar de bună seamă investiția primă făcută va fi fost recuperată, chiar cu important câștig, din edițiile realizate ulterior de mandatar, în tiraje importante). Iar acest fapt, atestat doar indirect, ca intenționalitate, trebuie

acceptat ca înfăptuit, pentru că altfel, la puțin timp, oficina n-ar fi putut intra în funcțiune, fără acest prim transport de *litere tipografice*, gata manufacturate, aduse de la Buda (și transportul lor va fi fost anevoios și costisitor), iar literele vor fi fost însoțite și de „ornamente” tipografice (cum se și confirmă, prin lucrarea recenzată).

Oficial, activitatea tipografiei românești de la Brașov se inaugura în 1 august 1805, cu aportul tehnic ulterior și al altor meșteri sași, ca Fridrich Herfurt și Ioan Henning, implicați în tipărire. Mihail Dir, care, în orice caz, a putut fi, cel mult, un turnător de literă (fără matrițe?), dacă el nu a fost doar *zețar* și *diorthositor*, nu a trăit decât până în 1806. După dispariția lui s-a pus problema succesiunii, anume cea a găsirii unui specialist în tipărirea adecvată, inclusiv sub aspectul limbii și al ortografiei utilizate, a cărților românești de Brașov etc. Dar, scopul autorilor nu a fost acela de a da o nouă sinteză în sine, de istorie a tiparului românesc de la Brașov, ci, doar (ceea ce nu e însă puțin lucru) *repertorierea, analizarea sistematică și publicarea*, cu analogii utile (inclusiv cu explicații de semnificații teologice și filosofice, cu interpretări artistice docte etc.), a tuturor *elementelor grafice* ale acestor apariții tipografice⁹.

Al doilea capitol, *Ornamentica minoră: foi de titlu, frontispicii, viniete, sigilii (1805-1827)*, reprezintă de fapt intrarea oarecum abruptă în tratarea propriu-zisă a subiectului. Acribia rară a autorilor (inclusiv în explicitarea detaliată a semnificațiilor elementelor reprezentate) și spiritul lor sintetic (permanent în căutare și de analogii), aplicat unor componente mărunte ale graficii de carte, sunt remarcabile. Influențele europene indubitabile sunt evidente și în cazul lor, atât în modul de concepere al unora dintre foile de titlu (în număr de 32, reproduse remarcabil¹⁰, evolutiv, în plină pagină, ca fundamental instrumentar de lucru pentru cercetătorul interesat, care de acum înainte nu mai trebuie să recurgă la anevoioasa consultare a originalelor, ci, la reproducerea lor grafică, exemplară, din cuprinsul cărții recenzate), cât și al celorlalte detalii de grafică investigate.

Astfel, dintre *frontispicii* remarcăm frumusețea și valoarea plastică deosebită a unor compoziții, de mici dimensiuni, dar extrem de interesante din punct de vedere plastic, cu sesizabile influențe europene și ele (deși destul de tradiționalist realizate, cel puțin din exterior privite), prezentând scene religioase, ca: *Isus flancat de cei patru evangheliști, Cina de la Mamvri (Sfânta Treime)*, dar și frontispiciul, cu trimiteri civile, cu *Doi îngeri și doi vulturi*

⁹ Sub aspectul literelor tipografice utilizate la Brașov, eventual al unor *iconițe* etc., vezi și Liliana Popa, Gabriela Mircea, *Despre unele aspecte necunoscute ale colaborării culturale, artistice și meșteșugărești interconfesionale românești transilvane*, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 421-422 și passim (p. 411-423).

¹⁰ Asocierea unor ornamentații, tipic europene, cu textul chirilic este oarecum stranie, ca să nu zicem forțată.

(realmente modern, ca factură, pentru tipăriurile românești vechi, singular, ne pare, în acest context, al frontispiciilor respective). Aceste compoziții sunt mici bijuterii grafice, concepute cu o anume dezinvoltură de tip occidental, sesizabilă chiar și în expresivitatea stângaci modernă a chipurilor, îndeosebi în cazul primului frontispiciu amintit. Cel de-al doilea, aparent mai tradițional, prin punerea în pagină, are și el influențe de redare apusene, prin sublinierea, chiar dacă doar liniară, a fizionomiilor (oricum îndepărtate de bizantinism), cu tendințe timide, dar înnoitoare, de valorare lumină-umbră, mai ales în aripile îngerești. Vinietele sunt de sorginte apuseană, în totalitate, imitate după modele neromânești, unele dintre ele frizând canoanele desenului volumic, clasic (renascentist, sau baroc), ceea ce impresionează desigur, în spațiul românesc al primelor decenii ale secolului al XIX-lea, prin unitatea lor, de această factură, în serialul editorial amintit, dintre anii 1805-1827¹¹. Memorabile, ca desen, deși cu inexactități, dar cu sugerări volumice, nu întotdeauna găsite, sunt și vinietele, sau alte elemente grafice, ca: *Ornament pentru literă, înfățișând un inger* (din *Ușa pocăinței*, 1812), o *vinietă cu copil cu carte și pană* (uzitat în 1812), sau altă *vinietă cu copil cu ghirlandă de flori, așezat pe o scoică* (atestat în 1822-1824) etc.

Autorii tranșează, așa cum se și impunea, absolut corect, ideea imprimării *Legiurii lui Caragea*, din 1818, la Brașov, în tipografia lui Franz Schobel¹², nu la București, în cea de la *Cișmeaua lui Mavrogheni*, care era, în mod clar acum, o *adresă tipografică falsă*, această tipăritură juridică în limba română, evident veche brașoveană, fiind extrem de acaparantă a atenției, prin importanța sa istorică și culturală specială. Tot în legătură cu această apariție tipografică surprinzătoare, este de amintit faptul că ediția a beneficiat și de reprezentarea figurată grafic, cu mare atenție la detaliu, și tipărită, a *sigiliului* domnitorului legiuitor, Ioan Gheorghe Caragea, cu blazoanele județelor Țării Românești, o ilustrație realmente specială, din cadrul graficii de carte românești vechi, de dinainte de 1830¹³.

Cel de-al treilea capitol, *Ilustrațiile cărților tipărite la Brașov (1805-1827)*, cu referire la grafica de carte majoră, este certamente cel mai substanțial, din punct de vedere științific, interpretativ și al travaliului de documentare

¹¹ Prezența lor atât de extinsă, în cazul unor texte românești cu chirilice, constituie de bună seamă o contribuție meșteșugărească a tipografilor sași, sau, doar, o consecință a importului de materiale tipografice, de la Buda (!?).

¹² Dar cine gestiona practic secțiunea română a tipografiei respective, în 1818, proprietarul numai (chiar și în condițiile procesului survenit între el și foștii săi mandatar români)? E firesc a ne întreba, căci excluderea eventuală a implicării celor din urmă nu mulțumește întru totul, cel puțin teoretic.

¹³ Ar fi desigur important de restabilit cine a fost realizatorul negativului acestuia, cu atâtea detalieri, care n-ar fi putut fi redate atât de exact (mai ales în stemele județelor), dacă ar fi fost xilografat.

corelativă, realmente impresionant, prin deschiderile sale înspre arta universală, cu valorile sale recunoscute, pe care autorii le-au căutat în veritabilă premieră bibliografică, la noi (în tot cazul). Astfel, au fost puse în discuție multe aspecte legate de *iconografia* autohtonă sau de cea europeană a cărții (dar nu numai, ci, și, în general, din domeniul vizualului bidimensional, fie el și pictural, sau al mozaicului etc.), încă din perioada sa incunabulară, ceea ce e spectaculos. Pentru spațiul românesc, deschiderile de tratare s-au făcut îndeosebi înspre universul atât de straniu al inegalabilului ilustrator de manuscrise, care a fost Picu Pătruț (1818-1872), inspirat și din iconografia specială a tipăriturilor de Brașov, care nu i-au putut fi necunoscute, cum autorii cărții recenzate dovedesc, bazându-se pe comparații incontestabile etc. Influențe similare, complexe, pot fi sesizate și în cazul picturii țărănești pe sticlă, din țară, ceea ce deschide un nou capitol al studierii mai atente al *imagnarului colectiv, popular, românesc*, al surselor sale iconografice (în cadrul cărora impactul reprezentărilor tipografice vechi brașovene nu poate fi ignorat, grație desigur și tirajelor destul de mari ale acestora, mult gustate de public) etc. Pentru consonanța europeană a unora dintre reprezentările grafice ale edițiilor respective nu poate fi omisă apariția, în premieră editorială, pe teritoriul românesc, înainte de 1830, a celor 3 *planșe*, laice, cu negative metalice gravate, care înfățișează animale (uimitor de „realist” și îndeșt de corect redată), majoritatea exotice, din *Bucvarul bulgăresc* din 1824, taxate de autori, pe bună dreptate, ca *insolite* și înnuitoare, în contextul dat.

Compoziția acestei secțiuni este din nou simplă și directă. Ilustrațiile sunt repertoriate în ordinea cronologică a aparițiilor tipografice brașovene, care le conțin, din intervalul 1805-1827, cu aceeași acribie sesizată și în cazul foilor de titlu, frontispiciilor și vinițelor, poate mai mare chiar și mai doritoare să stabilească analogii mai documentate și mai dinamice (realmente surprinzătoare). A rezultat un conglomerat impresionant de comentarii și imagini asociate lor, de mare originalitate și excelentă calitate (inclusiv vizuală), deosebit de incitant, prin intermediul cărora valorile artistice transilvănene, cele brașovene în mod special, legate de editarea de carte în limba română, din perioada menționată, sau dintr-o perioadă sensibil anterioară sau posterioară, sunt puse în real dialog european, univers mai larg căruia de fapt i se integrează, ele neputând fi chiar așa ușor separate dintr-un context general, adeseori viu comunicant, în ciuda unor reminiscențe ilustrative, mai mult sau mai puțin anacronice, postbizantine (subtil modernizate, uneori, înspre o sensibilitate și un gust artistic de tip nou).

Astfel, se poate constata că *iconografia* propriu-zisă, cea reprezentativă, constând din gravuri de dimensiuni mai mari (denumite curent „*icoane*”, sau „*iconițe*”), adeseori în plină pagină, este mult mai *tradițională*, pentru că în cazul acestor tipărituri cu conținut bisericesc îndeosebi, sau de învățătură creștinească

(uneori și de delectare literară pură, sau de edificare filosofico-morală, cu trimitere la modele culturale europene, ca în cazul editării unor texte „culte” devenite „populare”, ca: *Florea darurilor* din 1807 și 1808¹⁴ etc.), înnoirile de reprezentare grafică (prescrisă teologic, drastic normată), nu puteau fi tot atât de ușor introduse, ca în cazul ilustrațiilor decorative de anvergură mai mică sau a foilor de titlu, uneori (puternic influențate de ilustrația de carte de tip occidental, cum s-a relevat foarte bine, în cadrul capitolului anterior, prin intermediar budan sau și sășesc etc.). Or, acest tradiționalism predominant, încă de factură postbizantină, se menține aproape intact, până spre sfârșitul perioadei cercetate, și mai apoi, cu extraordinare prelungiri, până spre sfârșitul secolului - la Blaj, de pildă - , axat fiind și pe perpetuarea vechilor imprimări xilogravate, în bună măsură, pe direcția vechii școli ucrainiene, de la sfârșitul secolului al XVII-lea, sau a școlilor de ilustratori din spațiul românesc propriu-zis, de pe parcursul secolului al XVIII-lea, cu marile sale realizări din acest domeniu spiritual-artistic, care aveau și reale contribuții proprii, originale (cum au fost cele ale *școlii de gravură* - i se poate spune chiar și așa - de la Blaj, de pildă etc.).

Ca atare, remarcabil de tradiționale erau, în câmpul ilustrațiilor de acest gen, xilogravurile: *Sfântul Nicolae* (din *Bucoavnele* din 1805 și 1806) - cu trimitere spre valoroasa reprezentare de același tip a lui Petru Papavici Râmnicăeanu, activ înainte vreme la Blaj (dar și spre copia sa, mai târzie, din *Ceaslov*, Sibiu, 1790); *Sfânta Treime*, cu semnătura, cu chirilice *D. F.* (a gravurului de la Blaj Dimitrie Finta) și datarea 1800, cu simplificări moderniste de redare aplatizată, dar nelipsită de har compozițional și al desenului (din *Bucoavnă*, 1805; ilustrație circulantă și la Sibiu, anterior, fără semnătură și datare, însă), cu figurarea *Sfântului Duh*, ca *Porumbel* și cu chipuri de „îngereși”, fără trup, naiv redați, la baza compoziției, de sorginte apuseană (cum ne demonstrează vizual autorii, exact, ca să nu avem dubii în acest sens!); *Isus Mare Arhiereu pe nori* (din *Ceaslov*, 1806), din nou copiat/imitat după negativul lui Petru Papavici Râmnicăeanu de la Blaj, știut și dintr-o copie imprimată la Sibiu în 1791); *Imnul serafimilor* (*Ceaslov*, 1806) - cu model blăjean și circulație și pe la Sibiu etc.

Comentarii docte, care nu vor să tranșeze cumva, nici pe departe, problematica, încă rămasă în ceață în istoriografia noastră, a identității unui straniu autor de „complexă” (și stângace, în același timp) compoziție xilogravată, Ioniță Ion Voina (îndeosebi cu a sa *Răstignire* din *Evhologhion*, 1811), emit autorii, în deplină cunoștință de cauză bibliografică. În ciuda unor detalii de redare grafică, certamente ratate, remarcăm „coerența” de ansamblu, la

¹⁴ Sau ediții, incipient beletristice, de autor, ca: Vasile Aaron, *Patimile și moartea lui Isus Hristos*, din 1805; Ioan Barac, *Istoria prea frumosului Arghir și a preafrumoasei Elena cea măiastră*, din 1805 și 1809, cu trimitere la mitul cuceririi Daciei de către Traian etc.

limită, a compoziției, mult încărcată, desigur, dar și acceptabilă, parcă, „primitivismul” necăutat, genuin, expresivitatea „avangardist expresionistă” (inconștientă de sine, cum am putea-o considera), care transmit „viu”, parcă, suferința și durerea. Aceeași reprezentare a fost copiată și mai stâlcit, mai incoerent, dar în chip cert pe același calapod compozițional, de către și mai enigmaticul autor (poate totuși, de 2 autori, în noua interpretare!), semnat al ilustrației din *Ceaslov*, 1835: *Mihai Ana: Costa*, despre identitatea căruia autorii fac o interesantă ajustare interpretativă, repunând în discuție necesară chestiunea, care este doar aparent minoră (cu remarcabil curaj).

Dar să nu omitem, din comentariile noastre plastice, mai extinse, ceea ce considerăm a fi o incitantă reușită, de vârf, a tiparului românesc brașovean al intervalului 1805-1827 (și nu numai, inclusiv a cărții românești vechi, în ansamblul său): *Ușa pocăinței*, din 1812, amplu comentată de autori, nu întâmplător desigur, dată fiind valoarea sa de excepție.

Implicarea românească în realizarea ei este reprezentativă pentru cele trei „țări” românești, incluzând aici și Transilvania, care politic nu era românească, la acea vreme, prin monahul Rafail de la Mănăstirea Neamț, din Moldova, prin cercul de învățați de la București, din jurul Mitropolitului Dositei al Țării Românești și prin întreprinzătorii care și-au adjudecat rolul de finanțatori ai apariției editoriale respective, frații Boghici, de la Brașov. Contribuția monahului Rafail nu a fost numai una intelectuală, fundamentală, ci și artistică, ceea ce relevă înzestrarea sa specială întru cunoaștere și manifestare creativă, inclusiv plastică, proprie. Ca urmare a osârdiei sale speciale, ediția a fost completată și cu 5 *gravuri*, cu totul remarcabile (chiar dacă ele ar fi imitații, doar), în cupru, a căror interpretare, din punct de vedere teologic și artistic autorii cărții recenzate au făcut-o în chip admirabil, în premieră atât de insistent.

Aceste reprezentări, probabil copiate/imitate/reinterpretate după originalul grecesc, care fusese tradus în limba română (eventual după o ediție tipărită a acestuia și în acest caz nu am putea vorbi de *originalitatea de concepție grafică* a monahului Rafail, dar încă nimeni, în istoriografia subiectului, nu a identificat izvorul grecesc după care s-a făcut traducerea, fie tipărit, fie manuscris - cu eventuale reprezentări vizuale miniaturale, sau nu - , ceea ce constituie o laborioasă cercetare în sine și i-ar fi abătut, dacă ar fi încercat să soluționeze chestiunea, pe realizatorii lucrării analizate, de la țelul lor principal), sunt de excepție în arta grafică a cărții vechi românești, atât sub aspect tehnic, gravura în cupru fiind rară înainte de 1830, cât și artistic (putem realmente considera).

Descrierea în premieră și explicitarea teologică doctă, minuțioasă, a acestor reprezentări, constituie contribuția științifică și artistică cea mai însemnată, sub aspect valoric plastic și ca noutate de abordare, a lucrării de față, mai ales că reprezentările sunt puse în raport cu abordări similare din arta universală, în chip inspirat și necesar, deschizându-se o discuție complexă în

acest sens. Reprezentanțele românești, cu toate limitele lor de redare anatomică sau volumică, realmente stângace și manieriste (taxate totuși mult prea dur și limitativ, fără deschideri înspre modernismele actuale ale artelor plastice, care fac loc și reprezentărilor naive uneori, între marile valori artistice, de către Gheorghe Oprescu etc.), dar și pline de aplomb, de capacitate de sugestie complexă și de detalieri minuțioase, fiind notabile și demne de a fi puse în atenția istoriei artelor plastice și a tiparului continental, ca prelucrări românești, specifice, de epocă, ale unor viziuni teologice și artistice deosebit de pretențioase, de dificil de redat vizual, în ultimă instanță veritabile performanțe de acest tip, în felul lor, nu numai la nivelul potențelor românești.

Cea dintâi dintre ele este *Îngerul Domnului (Ceale patru mai de pre urmă ale omului)*. În ciuda stranieții sale (rezultată din redarea supradimensionată a capetelor personajelor, din anatomiile stângaci „volumice”, de fapt mult aplatizate încă, și false, naive, din incapacitatea de tratare perspectivală a spațiului etc.), totuși, încercările de depășire a tradiționalismului iconografic autohton sunt impresionante și înglobate într-o lucrare cât de cât coerentă, de evidentă îndemânare a gravării, și cu o anume identitate inconfundabilă, proprie gravorului (!). În acest context, al înnoirilor, un pic mai reușite, în spirit occidental, se integrează tratarea volumică, mai accentuată a „portretelor”, cărora, dincolo de straniețea lor de “*capete de păpuși*”, li se conferă, timid, și *expresivitate*. În mod special ea se asociază portretului manierist, rigid, al *Îngerului Domnului (Arhanghelul Mihail)*, care are o lumină aparte, zâmbitoare vag, monopolizantă însă, inexplicabil cum, a impresiei finale a reprezentării, în ansamblul său, dominând-o, deși apariția personajului trebuia să înfricoșeze, să paralizeze privitorul de groază, ceea ce nu s-a reușit însă de loc (!). Registrul superior, cu *Sfânta Treime* în nori este, categoric, mult mai occidental, decât cel inferior, teluric, cu aplatizări și stângăcii de redare mai mari.

A doua reprezentare, *Moartea*, de data aceasta terifiantă la propriu, mai aerată și clarificată compozițional, este valoros realizată, sub aspect plastic, din prisma unor criterii de evaluare moderniste, cu o siguranță remarcabilă a aranjamentului în pagină, paradoxal stăpână pe sine și „fericit” aleasă, în ciuda unor naivități de redare mult mai bine și mai sigur controlate, decât în reprezentarea anterioară. Fiecare personaj figurat este ca un „studiu” plastic de caz, conținând în sine, cu expresivitate proprie, în ciuda naivităților insurmontabile, dar nu neapărat tot atât de deranjante ca în cazul anterior. Scheletul este anatomic incorect, dar parcă acest aspect nici nu mai contează, reprezentarea având o remarcabilă unitate proprie, inclusiv o expresivitate anume, subtilă și memorabilă. Cu aceste trimiteri taxabile actualmente ca expresioniste/surrealiste și „naive” - ca stil în sine - , *avant la lettre*, compoziția ar putea figura în orice istorie a artei grafice europene a cărții tipărite, ca o remarcabilă realizare a unui artist gravor al zonei răsăritene, fie ea și imitată.

Tot astfel se prezintă și cea de-a treia ilustrație gravată a seriei amintite, intitulată *Judecata*, cu conturări mai clare și mai sigure, mai bine stăpânite plastic, ale fiecărui personaj în parte (tributar aceluiași manierism naiv, mult mai coerent însă și încărcat de o anume valoare plastică, particulară). Din nou, compoziția are două registre, superior celest, edenic și inferior, al infernului, sigur decupate spațial. Aceeași tratare deformată a personajelor umane nu mai este chiar atât de deranjantă privirii, conceperea manieristă a chipurilor pare a se diversifica, în chiar manierismul ei, ceea ce este îmbucurător sub aspect creativ, personajele, mai ales cele din registrul inferior se vor dinamice, dar sunt împietrite, însă și intenția dinamicității este foarte valoroasă, în opoziție cu postbizantinismul etc. Cu toate inconvenientele respective, compoziția, în ansamblul ei, este remarcabilă, în ansamblu și în detalii, având o armonie și un echilibru special, al său numai, cu trimiteri interpretative moderniste, posibile, din nou (chiar și pe gustul nostru). Deși nenaturale, în continuare, chipurile par mai vii, în mod straniu, ceea ce sporește interesul privitorului pentru ele.

Una din cele mai reușite și mai memorabile reprezentări, a seriei respective, este desigur *Iadul*, din nou veritabilă realizare de vârf, în ilustrația de carte veche românească, de dinainte de 1830. De sorginte occidentală, volumică, “neaplatizată” în spirit bizantin, dar nu întru totul, desigur, ci, numai parțial, cu multă siguranță plastică a configurării sale compoziționale și cu inadvertențe anatomice, dar și cu o încercare stupefiantă, de redare, nu prea reușită de altfel, a unui picior în *racursi* etc., realmente expresivă (chiar și în sens modernist plastic), realizarea monahului Rafail, excelent analizată plastic de autori, uimește desigur și va uimi, mult timp, în continuare, prin insolitul seriei grafice căreia i se subsumează (din ediția menționată), extins asupra întregii perioade a cărții vechi românești (1508-1830), inclusiv prin insolitul propriu.

Cu nimic mai prejos, dimpotrivă, poate și mai dificilă, prin multitudinea de personaje puse în pagină (probabil neoriginală, imitată doar și ea), cu un simț estetic totuși aparte, în compoziție foarte sigură de sine, chiar dinamică cu grație, în stângăcie, dar și cursiv, dusă spre abstractizare figurativă, prin capetele cu aripi, stranii, care nu au trup (!), doar chipuri de copii, este și ultima gravură a monahului Rafail, din *Ușa pocăinței*, cea intitulată *Raiul*, pusă în valoare și pe coperta volumului, cu maximă îndreptățire valorică. Compoziția, realizată pe trei registre este fericită, deplină, împlinită (dincolo de limitele sale anatomico-volumice, manieriste, dar de un manierism mult diversificat însă, dacă se poate susține oximoronic așa ceva!), sugerând, încă, peste timp, admisibil, beatitudinea și fericirea perfect interiorizată, triumfătoare fără emfază, a locatarilor *Raiului ceresc*, în care toți sunt îngeri, înaripați, asexuați, copii sau tineri, veritabil tărâm de basm, al *tinereții fără batrânețe și al vieții fără de moarte*, ceea ce crează un racord înspre imaginarul popular, putem crede, avid, de bună seamă, de o atare compoziție înnoitoare în registrul plastic românesc al vremii (!).

Nu mai insistăm și asupra eșafodajului cultural și științific al lucrării analizate, care are la bază și o bibliografie impresionantă, bine asimilată, românească și străină, de 184 de titluri, pe lângă exemplarele de tipărituri românești vechi, brașovene îndeosebi, analizate cu atâta minuție și pasiune, ediție de ediție, căzute în desuetudine, poate, reînviată acum atât pentru publicul larg, cât și pentru specialiști, fie și doar prin ilustrația lor insolită adeseori, actualmente, pentru cei mai mulți dintre noi, dar plină de valoare artistică, încă vibrantă, autentică, dintr-o epocă trecută, cu exigențele și expectanțele sale însetate și de înnoire, atât de diversificate și complexe. Deci, este vorba despre o lucrare incitantă, creatoare de problematică nouă, în istoria graficii de carte veche românească, acoperitoare de interesant segment al acesteia, netratat anterior, prin ilustrare exactă, de imagine reprodusă impecabil, precum și despre un instrument de lucru pentru orice specialist al acestui domeniu de cercetare istorică și artistică. Ca să nu mai insistăm pe faptul că ea constituie și o lectură agreabilă, însoțită și de vizualizări diverse, de artă, de calitate, inclusiv pentru nespecialistul în domeniu, pentru lectorul interesat de cultură și artă românească și europeană, subiecte puse în nou dialog, în chip original, restitativ și integrator.

Gabriela Mircea

Ștefan Stanciu, *Afinități culturale europene. Prin colbul cărților spaniole vechi din bibliotecile Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, prefață de Eva Mârza, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, 423 p.

Fiecare carte, fiecare tom pe care-l vezi are suflet. Sufletul celui care l-a scris și sufletul celor care l-au citit, l-au trăit, l-au visat. Ori de câte ori o carte își schimbă proprietarul, ori de câte ori privirea alunecă pe paginile ei, spiritul său crește și se întărește. Carlos Ruiz Zafon (1964-2020), *Umbra vântului*.

Bibliotecile Transilvaniei ascund încă comori neștiute, necercetate, care poartă în ele ADN-ul civilizațiilor. Sunt lângă noi de sute de ani așteptând temerarii care să le treacă pragul, să îndepărteze colbul și să scoată cărțile din uitare. Ștefan Stanciu se înscrie în galeria temerarilor care au pornit pe lungul și anevoiosul drum al cercetării cărților vechi. Absolvent al Școlii doctorale de istorie a Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, Ștefan Stanciu a beneficiat de îndrumarea a doi profesioniști, două repere în istoria

culturii și cărții din Transilvania: prof. dr. Iacob Mârza și prof. dr. Eva Mârza. Noutatea și calitatea cercetărilor inițiate în anul 2013 au condus la publicarea în anul 2020 a tezei sale de doctorat, prin lucrarea *Afinități culturale europene. Prin colbul cărților spaniole vechi din bibliotecile Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 423 pagini cu ilustrații, prefață Eva Mârza. Cuprinsul lucrării trezește curiozitatea și interesul, atât pentru cercetătorul de specialitate, cât și pentru cititorul pasionat de cultura în general și civilizația spaniolă în special. Într-un areal în care cercetările au acordat prioritate temelor și subiectelor orientate către cultura românească, maghiară sau germană, căutarea cărților spaniole a reprezentat o misiune aproape imposibilă. Cu răbdare și tenacitate, autorul a pornit în căutarea lor, consemnându-le prezența, carte cu carte, așa cum mărturisește, ca un regizor în căutarea personajelor sale, făcând lumină asupra unui segment cultural pe care ni-l prezintă în toată splendoarea lui. Suntem în fața unui efort benedictin necesar, care restituie și îmbogățește cunoașterea reciprocă a istoriei și civilizației Transilvaniei și Spaniei.

Rezultatele cercetărilor sunt organizate în trei părți, fiecare dintre părți cuprinzând capitole: Partea I, *Interferențe culturale între două regiuni europene Spania-Transilvania*, Partea a II-a, *Carte spaniolă în biblioteci ardelene din mediul catolic* și Partea a III-a, *Carte spaniolă în bibliotecile ardelene din mediul protestant*. Lucrarea se deschide cu o *Introducere* în care autorul familiarizează cititorul cu motivația demersului său și metoda de lucru, oferindu-i în același timp reperele istoriografice necesare pentru ancorarea în subiect. Demersul său a confirmat încă o dată solidaritatea cărților și solidaritatea oamenilor care le slujesc, lista de mulțumiri adresată celor care au sprijinit cercetarea sa fiind reprezentativă. Studiarea cărților vechi cere rigoare și ordine în munca de investigație. Parcurgerea lucrării dezvăluie o metodă bazată pe investigația minuțioasă a bibliotecilor ardelene, atât din mediul catolic, cât și din mediile protestant și ortodox. Autorul a avut în vedere, atât cărțile tipărite în limba spaniolă, cât și cărțile tipărite în alte limbi de autori spanioli. Cărțile spaniole au fost completate cu presa românească și presa spaniolă într-un efort care s-a dorit atotcuprinzător, al memoriei acestei culturi. De o deosebită importanță pentru tratarea subiectului și mai ales pentru domeniul bibliologic se dovedesc anexele lucrării: anexa I care cuprinde listele cărților spaniole din bibliotecile investigate și anexa II care cuprinde ex-librisuri de posesori de carte spaniolă (neidentificați) menționați în Catalogul lui Robert Szentiványi (1912) de la Biblioteca Batthyaneum. În contextul în care în bibliotecile Transilvaniei încă lipsesc cataloagele, listele cărților spaniole identificate și oferite de autor, constituie instrumente de lucru prețioase pentru cercetarea de specialitate.

Partea I a lucrării, *Interferențe culturale între două regiuni europene Spania - Transilvania*, reprezintă, sub aspect metodologic în construcția lucrării, o trecere în revistă necesară a celor mai importante momente istorice care au

marcat istoria Spaniei, în plan intern și extern, în perioada 1600-1900. Trei secole de istorie sunt comprimate într-o sinteză cursivă, care oferă cititorului o retrospectivă a devenirii politice și culturale a Spaniei. Conflictelor interne, problemele de succesiune, alimentarea în plan extern a imaginii de mare putere și intrarea în Războiul de treizeci de ani, ciocnirile cu Olanda, Franța au influențat în mod direct creșterea și descreșterea Spaniei. Secolul Luminilor marca în plan politic inaugurarea dinastiei Bourbonilor prin Filip al V-lea (1700-1724) și o perioadă de progres în domeniul economic. Concurent și combatant împotriva regelui Filip al V-lea, arhiducele Carol de Austria devenea în anul 1711 împărat al Sfântului Imperiu Roman sub numele de Carol al VI-lea și principe al Transilvaniei. Secolul al XIX-lea este dezvăluit prin predarea tronului lui Napoleon Bonaparte, punctarea războaielor civile și confruntarea taberelor regaliștilor și liberalilor, instaurarea primei Republici spaniole (februarie 1872 - decembrie 1874), restaurarea monarhiei și a stabilității prin regale Alfonso XIII (1886-1931).

Organizarea rezultatelor cercetării se face în oglindă, așezând față în față informațiile privind cele două culturi care s-au intersectat și s-au interesat reciproc prin reprezentanții lor. Capitolele II și III ale primei părți oferă în detaliu argumentele acestui interes reciproc, pornind de la izvoarele cele mai timpurii datorate călătorilor străini care au scris despre Țările Române, continuând cu reprezentanții Secolului de Aur, Luis Velez de Guevarra și Lope de Vega, care prin piesele de teatru au oferit publicului larg descrieri ale Transilvaniei, istoriografia sau memorialistica secolelor XVI-XIX. Cunoașterea estului Europei s-a făcut și prin intermediul foilor volante, „avizele” spaniole care au precedat ziarele secolului al XVII-lea. Un spațiu consistent este acordat Staatenkunde-ului european care, prin descrierile istorice, geografice, administrative sau lingvistice a contribuit la redimensionarea cunoașterii unui spațiu adesea inventat. Presa spaniolă reprezentată de *Gaceta de Madrid* a constituit o sursă importantă în cercetările autorului, care a ordonat informațiile culese, pe teme de interes: interesul strategic al spaniolilor pentru spațiul românesc (știri referitoare la revoluții, războaie, politică, comerț, economie) fapte diverse și calamități, Biserică și școală, Monarhie și răscoala lui Horea. Interesul ardelenilor pentru spanioli este prezentat respectând același tipar de organizare cronologică și tematică, care permite o parcurgere cursivă a unui volum consistent de informații: prezențele spaniole în mediul istoriografic maghiar și săsesc în secolele XVII-XIX, în istoriografia românească, secolele XVIII-XIX. Erudiții secolului al XVIII-lea, reprezentanții Școlii Ardelene – Gheorghe Șincai, Petru Maior - au fost analizați prin prisma lucrărilor lor, într-un efort substanțial care oferă istoriografiei, informații valoroase legate de preocupările acestora. Presa românească a secolului al XIX-lea completează imaginea Spaniei, căutată cu preponderență pentru subiectele politice reflectate

în paginile ziarelor: *Gazeta de Transilvania*, *Telegraful Român* sau *Organul luminării*.

Dimensiunea cantitativă și importanța cercetărilor efectuate se dezvăluie începând cu partea a doua a lucrării - *Carte spaniolă în biblioteci ardelene din mediul catolic*. Rând pe rând, cărțile sunt scoase la lumină, conținuturile fiindu-le etalate, detaliate, analizate prin prisma contribuției aduse de fiecare dintre ele la dezvoltarea domeniului din care se revendică. Primul reper, Biblioteca Batthyaneum, o adevărată fortăreață a cărților, adăpostește cel mai bogat fond de carte veche în limba spaniolă identificat până la această dată în Transilvania. Cercetarea bibliotecii completează în mod fericit o altă realizare recentă, aparținând Andrei Mârza, care a adus în atenția publicului în anul 2020 *Portretul unui iluminist ardelean. Bibliotecarul Imre Dániel (1754-1804)*, nimeni altul decât discipolul fondatorului bibliotecii, episcopul Ignác Batthyány. Cercetarea desfășurată de autor este cea mai consistentă sub aspectul informațiilor culese. Cărțile identificate au fost organizate pe domenii de interes: religie, literatură, istorie și științe auxiliare ale istoriei, geografie, filosofie, politică și diverse (medicină, urbanism, arte, muzică). Domeniul religios și-a reclamat supremația, într-un mod firesc, ca urmare a organizării bibliotecii într-un și pentru un mediu exclusiv ecleziastic. Biblioteca își deschide comorile, într-un evantai de nume și titluri care au promovat cultura spaniolă și ideologia catolică: Pedro de Ribadeneira (1527-1611), Juan Palafox y Mendoza (1600-1659) beatificat în anul 2011, Diego de la Vega (1558-1622) sau Esteban Dolz de Castellar (1653-1726). Lucrările cu conținut religios au fost la rândul lor ordonate după subiect, dovadă că autorul nu a urmărit doar o simplă trecere în revistă a titlurilor; cercetarea sa, susținută de cunoașterea limbii spaniole, a coborât și în conținuturile lucrărilor. Au fost relevate lucrări de patristică, istoria bisericii, teologie dogmatică, teologie morală, viață religioasă, bibliei. Spania și Inchiziția alcătuiesc un binom indestructibil. Autorul răspunde afirmativ curiozității cititorului identificând și oferind informații despre lucrarea reprezentativă pentru Contrareforma spaniolă, celebrul catalog *Index librorum prohibitorum*. Revoluția tiparului lui Gutenberg a marcat o multiplicare rapidă a *Bibliei* în limbile naționale. *Biblia* a fost și este cartea cea mai bine vândută din lume. Biblioteca Batthyaneum adăpostește 660 de *Biblie* în limbi străine, inclusiv în limba spaniolă. Cultura spaniolă înseamnă literatură, dramaturgie, poezie, domenii care și-au aflat reprezentarea în Biblioteca Batthyaneum, oglindind astfel gustul și valorile epocilor care vorbesc prin cărțile dăruite umanității. Miguel Cervantes Saavedra, *Vida y hecos Del Ingenioso Hidalgo Don Quixote de la Mancha*, exemplar tipărit la Anvers (Belgia) în anul 1719, în limba spaniolă, este unul din aceste daruri păstrate în Biblioteca Batthyaneum, alături de alte mari biblioteci ale lumii care alcătuiesc împreună o frăție a valorilor peste care timpul care trece nu face decât să le sporească însemnătatea.

Secolul al XVIII-lea a fost considerat, printre multe alte definiții care au încercat să-i cuprindă esența, vremea dicționarelor și a gramaticilor. Aceste segmente sunt prezente în bibliotecă fiind completate de lucrări de numismatică și medalistică. Cunoașterea istoriei Transilvaniei este completată cu informații, chiar dacă sumare, din cărți spaniole de secol XVII-XVIII. Informații despre provincia Dacia, prezente în volumul al IV-lea al lucrării *Historia General de la Iglesia desde su fundación hasta el presente siglo* (Madrin, 1754), despre Iancu de Hunedoara și Vlad Dracul, prezentarea Transilvaniei ca parte a Regatului Ungariei, au reținut atenția autorilor spanioli.

Ex-librisurile cărților constituie adevărate coduri pentru identificarea posesorilor lor. Cercetarea cărților spaniole a inclus și descifrarea ex-librisurilor acestora. Prin intermediul lor s-a identificat proveniența cărților spaniole de la Biblioteca Batthyaneum, din colecția personală a cardinalului Vienei, Anton Christophoro Migazzi, trecută prin vânzare, în colecția episcopului catolic Ignatius Batthyáni.

Mediul catolic, receptiv la cartea spaniolă, cu precădere cartea religioasă, este reprezentat în lucrare prin Biblioteca Intitutului Teologic Romano-Catolic din Alba Iulia, Biblioteca Academiei Române filiala Cluj-Napoca – fondul catolic și fondul Blaj. Informațiile privitoare la cărțile spaniole, reduse din punct de vedere cantitativ comparativ cu cele oferite de Biblioteca Batthyaneum, sunt importante prin conținutul pe care îl relevă și prin autorii lor: Fray Luis de León (1527-1591), emblematic pentru Renașterea spaniolă și considerat un simbol al rezistenței în fața Inchiziției, Juan Antonio de Iza Zamácola, contributor direct la crearea conștiinței istorice a populației basce sau Augusto Jiménez cu al său *Vocabulario del dialecto gitano*.

Partea a III-a concentrează în ea rezultatele cercetărilor în bibliotecile reprezentative pentru mediul protestant din Transilvania. Periplul se deschide cu Biblioteca Brukenthal, emblemă a erudiției și pasiunii pentru cunoaștere, în aceeași măsură cu întemeietorul său, fostul guvernator al Transilvaniei, baronul Samuel von Brukenthal (1721-1803). Biblioteca deține ponderea cea mai mare a cărților tipărite în limba spaniolă veche, comparativ cu alte depozitare culturale reformate. Benefică pentru cercetătorul de specialitate, dar mai ales pentru cititorul obișnuit, este scurta prezentare pe care autorul o face în lucrarea sa, fiecărei biblioteci prin care trece, oferind informații despre fondarea și fondatorii săi, colecțiile pe care le adăpostește, rolul jucat în epocă. Intrarea în bibliotecă devine astfel o veritabilă invitație la cunoaștere, la descoperirea unei civilizații tăcute, aflate atât de aproape de noi. Maniera de prezentare a rezultatelor se face în această parte a lucrării exclusiv cronologic, motivată fiind de cantitatea redusă de lucrări în limba spaniolă. Au fost identificate lucrări și corespondență a lui Antonio Pérez (1540-1611), secretar al regelui Filip al II-lea (1527-1598) cu care a intrat în conflict, fiind învinuit de asasinat și refugiat la curtea regală

franceză a lui Henric al IV-lea. La inventarul cărților spaniole, *Don Quijote* a lui Cervantes a răspuns prezent, ediția din anul 1719 revendicându-se din biblioteca personală a baronului von Brukenthal și confirmând încă o dată popularitatea unei lucrări răspândite în toate colțurile lumii, pe care autorul o aseamănă *Bibliei*. În societatea contemporană, familiarizată cu măsurarea și ierarhizarea succesului și a popularității, *Don Quijote* își păstrează și azi locul în primele zece cele mai vândute cărți ale tuturor timpurilor. Dramaturgia spaniolă a *Secolului de Aur*, prin Pedro Calderón de la Barca, poezia spaniolă, necesarele dicționare – lucrările instrument – precum și lucrări destinate arhitecturii orașelor spaniole, intrate în secolul XX în patrimoniul bibliotecii, întregesc imaginea asupra conținuturilor și intereselor fondatorului și mai apoi a tutorilor bibliotecii de a continua tradiția enciclopedică inaugurată în secolul al XVIII-lea. De remarcat lipsa lucrărilor cu tematică religioasă, deplin explicat de autor prin preocupările guvernatorului de promovare a spiritului laic al cunoașterii.

Periplul bibliotecilor reprezentative ale Transilvaniei nu putea ocoli Biblioteca Teleki de la Târgu Mureș. Depozitară a unui fond de 40.000 de volume adunate de fondatorul ei, contele Samuel Teleki de Szék (1739-1822), biblioteca este unul din pilonii identității și culturii reformate. Lucrările identificate, în număr de patru, aparțin domeniului istoriei, arhitecturii militare, dreptului succesoral și teologiei. Reține atenția lucrarea lui Miguel Servet, *Christianismul restituit*, ultima sa lucrare, arsă pe rug odată cu autorul ei, ca urmare a condamnării pentru convingerile antitrinitare. Valoarea bibliofilă a lucrării rezidă în numărul redus de exemplare, câte un exemplar păstrându-se la Viena, Paris, Edinburgh și cel de la Târgu Mureș.

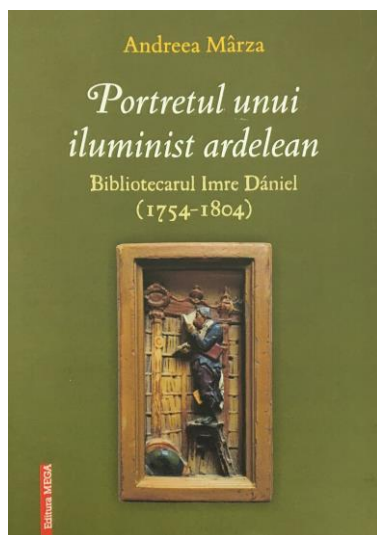
Cercetarea fondurilor unitarian și reformat ale Bibliotecii Academiei Române filiala Cluj-Napoca a avut ca rezultat punerea în circulație a unor informații valoroase despre cărțile spaniole identificate și despre autorii lor. Juan Huarte de San Juan (1529-1588) cu a sa unică lucrare, *Examen de ingenios* (1575) se remarcă prin discursul filosofic din prefața lucrării, despre „diferențele de inteligență” a speciei umane. Explicațiile sale potrivit cărora structura cerebrală a Evei nu a fost dotată cu înțelepciune, spre deosebire de Adam, care a primit de la Dumnezeu mai multă știință, pot alimenta și azi teoriile contradictorii cu privire la inteligența masculină versus inteligența feminină. *Don Quijote* într-o ediție nouă, publicată la Cadiz între anii 1876-1879, în cinci volume își reclamă prezența și în fondul unitarian de carte spaniolă. În fondul reformat a fost identificat un singur exemplar de carte spaniolă veche și anume o ediție rară, tipărită probabil în anul 1844, a lucrării *Don Quijote de la Mancha* sub îngrijirea lui Eugenio de Ochoa (1815-1872).

Ultimele două capitole ale părții a III-a sunt destinate cărții spaniole prezente în alte biblioteci transilvane (cap. XI) și cărților spaniole publicate în alte limbi – latină, germană, franceză, maghiară, italiană – prezente în

Transilvania (cap. XII). Biblioteca Centrală Universitară Lucian Blaga din Cluj-Napoca este depozitarul celei mai vechi ediții a lui *Don Quijote* păstrată în bibliotecile studiate. Lucrarea, tipărită în anul 1674 în două volume iese în evidență prin faptul că este prima ediție ilustrată tipărită în Spania, ale cărei gravuri au fost realizate de pictorul baroc Diego de Obregon (1658-1699).

Cercetarea în bibliotecile Transilvaniei a autorului a identificat un număr de 299 de lucrări cu autori spanioli sau despre Spania, tipărite în alte limbi. Inventarierea lor, ca element necesar al demonstrației științifice privitoare la interesul pentru cultura spaniolă, pune în evidență minuțiozitatea și rigoarea autorului de a nu lăsa uitată nicio carte. Anexa I a lucrării concentrează în ea listele cărților spaniole identificate în bibliotecile Transilvaniei, inclusiv biblioteci care nu au avut alocate un capitol sau subcapitol distinct, precum Biblioteca Bethlen Gabor (Aiud), Biblioteca ASTRA (Sibiu), Biblioteca Arhiepiscopiei Ortodoxe Române (Alba Iulia). Sunt 22 de pagini în spatele cărora se află un efort uriaș, de aplecare asupra fiecărei cărți pentru identificare, prezentare și punere în circuitul științific. O trezire la viață a cărților și un demers restaurator, în beneficiul civilizației, al cărui mesaj îl poartă peste timp. Cercetarea sistematică a bibliotecilor Transilvaniei și inventarierea cărților spaniole constituie o premieră în istoriografia românească. Dincolo de acribia demersului, lucrarea se constituie într-un omagiu adus culturii spaniole, care îl fixează pe autorul său în rândul cercetătorilor.

Ana Maria Roman-Negoi

Andreea Mârza, *Portretul unui iluminist ardelean. Bibliotecarul Imre Dániel (1754-1804)*, prefață de István Monok, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, 433 p.

Anul 2020 a îmbogățit bibliografia referitoare la istoria bibliotecilor din spațiul românesc cu un volum de referință semnat de Andreea Mârza: *Portretul unui iluminist ardelean. Bibliotecarul Imre Dániel (1754-1804)*, apărut la prestigioasa editură clujeană Mega.

De la bun început trebuie să avem în vedere faptul că autoarea pornește în demersul ei cu o bază documentară solidă, concretizată prin publicarea a numeroase lucrări de specialitate din domeniul istoriei bibliotecii și

cărții vechi, manuscrisă și tipărită.

Lucrarea, de 433 pagini, se încadrează genului biografic, Andreea Mârza reușind o excelentă reconstituire a vieții lui Imre Dániel, cel care a fost însărcinat de Ignác Batthyány cu sarcini diverse de la achiziția de carte, la copierea de manuscrise sau organizarea bibliotecii de la Alba Iulia.

Încă de la deschiderea cărții observăm atașamentul autoarei pentru lumea bibliotecilor și a bibliotecarilor, dovadă și dedicația către părinții săi, reputații istorici ai culturii, bibliotecilor și cărții, Eva și Iacob Mârza.

„Greutatea” științifică a volumului este întărită de prefața semnată de către reputatul profesor maghiar István Monok, director general al Bibliotecii și Centrului de Informare al Academiei Maghiare de Științe, coordonator al unor importante volume dedicate bibliotecilor și cărții vechi.

Volumul urmărește reconstituirea profilului intelectualului, nu doar al bibliotecarului din perioada iluministă, fiind structurat pe șapte capitole: *Personalitatea lui Imre Dániel – un intelectual al epocii iluministe, Prin praful cărților și documentelor: Imre Dániel – omul și bibliotecarul, Discipolul preocupat de achiziții de cărți și cataloage pentru maestru, Peregrin prin Europa: sejurul italian al lui Imre Dániel (1783-1785), Imre Dániel și colecția sa de cărți, Diarium italicum, Identitate și alteritate în corespondența lui Imre Dániel.*

Primul capitol, *Personalitatea lui Imre Dániel – un intelectual al epocii iluministe*, își propune să familiarizeze cititorul cu ideea de epocă a luminilor, respectiv context istoric și cultural european și transilvănean. Textul identifică modele, atât în ceea ce privește ideea de bibliotecă, cât și funcția de bibliotecar cu atributele sale din perioada amintită.

Prin praful cărților și documentelor: Imre Dániel – omul și bibliotecarul, cel de-al doilea capitol al volumului este împărțit în două subcapitole care tratează, în directă relaționare, CV-ul lui Imre Dániel și devenirea sa ca bibliotecar. Născut la data de 16 mai 1754 la Dumbrăveni (jud. Sibiu), într-o familie de negustori armeni, Imre Dániel a studiat la iezuiții din Cluj (1768-1769), în anul 1771 el fiind înscris la cursurile Facultății de Filosofie a Universității din Viena. Studiile la Viena au fost întrerupte, în 1773 viitorul bibliotecar figurând ca înscris la cursurile de teologie ale Seminarului din Alba Iulia. După perioada petrecută la Alba Iulia Imre Dániel a studiat teologia la Viena (1776-1779), fiind hirotonit preot la Viena. Perioada petrecută la Viena coincide cu întâlnirea cu Ignác Batthyány, cel care l-a sprijinit financiar în perioada studiilor și care i-a oferit funcția de bibliotecar în cadrul cancelariei episcopale (1781), urmând să se ocupe de biblioteca personală a episcopului. Un episod important din această perioadă este și implicarea lui Imre Dániel în achiziția de către Ignác Batthyány a bibliotecii lui Christoph Anton conte de Migazzi, cardinal de Viena și episcop de Vác, în anul 1782.

Discipolul preocupat de achiziții de cărți și cataloage pentru maestru ne aduce mai aproape de colaborarea dintre Imre Dániel și Ignác Batthyány, care a debutat pe vremea când primul era student la Viena, iar cel de-al doilea era prepozit la Eger. Astfel, pe baza corespondenței dintre cei doi, dar și a notițelor din jurnalul lui Imre Dániel este reconstituit efortul său de achiziționare a cărților cerute de episcop. În demersurile întreprinse pentru a cumpăra cărți viitorul bibliotecar a intrat în contact cu numeroși tipografi și librari, o dovadă a acestui fapt fiind numeroasele cataloage de edituri, librării sau licitații păstrate astăzi la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia.

Un capitol distinct este dedicat perioadei petrecută de Imre Dániel în Italia, în intervalul 1783-1785. Beneficiind de recomandarea lui Ignác Batthyány tânărul Dániel a putut studia în cele mai importante biblioteci și arhive ale spațiului italian: Roma, Veneția, Florența, Bologna, Padova și altele. În timpul șederii în Italia Dániel nu doar a cercetat documente și cărți, o componentă a activității sale a fost cea de copiere a acestora. Copierea unor lucrări pentru Ignác Batthyány a început încă din vremea în care Imre Dániel era student la Viena. Multe dintre însemnările făcute în jurnalul zilnic sunt verificabile prin prezența manuscriselor redactate de către Dániel sau alți copişti în biblioteci italiene și predate apoi lui Ignác Batthyány, astfel ele regăsindu-se astăzi în colecția de la Alba Iulia. Capitolul mai oferă și alte informații rezultate în urma analizei jurnalului lui Imre Dániel: aflăm care era programul bibliotecilor la sfârșitul secolului al XVIII-lea, dar și realități economice – salariile bibliotecarilor sau costurile copierii unor documente. Capitolul dedicat peregrinării în spațiul italian se încheie cu discutarea corespondenței lui Imre Dániel, purtată atât cu familia, diverși cunoscuți și colaboratori și, bineînțeles, cu binefăcătorul său Ignác Batthyány. Un aspect important, subliniat de altfel, este ajutorul financiar acordat lui Imre Dániel de către abatele Aureliano de Angelis, urmând ca suma să fie rambursată ulterior de episcop; analiza detaliată a jurnalului lui Imre Dániel arată că de Angelis ar fi finanțat – sub formă de împrumut – șederea în Italia cu suma de 400 de scuzi.

Imre Dániel nu a fost doar bibliotecarul lui Ignác Batthyány ci, de-a lungul timpului, și-a organizat și o colecție (bibliotecă) proprie! Capitolul V al lucrării Andreei Mârza, intitulat *Imre Dániel și colecția sa de cărți*, dezbate problematica volumelor care au constituit biblioteca / colecția personală a lui Dániel. Ca urmare a cercetării diverselor colecții și fonduri ale unor biblioteci din Transilvania au fost identificate numeroase volume care au făcut parte din biblioteca personală a lui Imre Dániel; un aspect interesant este și acela că multe dintre cărți se păstrează la Dumbrăveni și Alba Iulia, localitățile de care a fost legat posesorul lor (născut la Dumbrăveni, și-a desfășurat activitatea la Alba Iulia). Surprinzătoare este prezența unor volume la parohiile catolice din Gheorgheni și Misentea (jud. Harghita), însă cele mai multe se regăsesc astăzi la

Biblioteca Batthyaneum, biblioteca Seminarului Teologic Romano-Catolic din Alba Iulia, Muzeul Național al Unirii și biblioteca Bisericii Armenești de la Dumbrăveni. Marea majoritate a cărților păstrează, încă, ex-libris-ul etichetă al lui Imre Dániel sau forma manuscrisă a acestuia. În ceea ce privește conținutul cărților, autoarea a identificat lucrări teologice și filosofice, câteva titluri aparținând domeniului istoriei ecleziastice.

Citat permanent, ca sursă principală a lucrării alături de alte documente, jurnalul ținut în timpul călătoriei în Italia la cererea lui Ignác Batthyány, *Diarium Italicum*, este analizat într-un capitol distinct. Jurnalul reflectă călătoria lui Imre Dániel cu toate aspectele sale: greutățile întâmpinate pe drum, accesul în biblioteci vizate de cercetarea realizată la cererea binefăcătorului său, alimentație, drumuri etc. Manuscrisul, în două volume, conține peste 800 de file redactate pe parcursul celor doi ani petrecuți în Italia, fiind redactat în limba latină, dar finalizat după întoarcerea în Transilvania. Informațiile din jurnal trebuiau să îi ofere lui Ignác Batthyány imaginea completă a călătoriei lui Dániel, locurile prin care a trecut, cheltuielile făcute etc. De altfel, pe parcursul celor două volume sunt întâlnite numeroase notițe făcute de Batthyány în momentul lecturii.

Ultimul capitol al lucrării, *Identitate și alteritate în corespondența lui Imre Dániel*, analizează scrisori primite de Imre Dániel în perioada petrecută în Italia de la diverși cunoscuți, atât din Transilvania cât și din afara acesteia. De reținut că scrisorile avute în vedere în această analiză se păstrează, la ora actuală, la Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia. Subiectele discutate în corespondența lui Dániel cu diverși cunoscuți ating problema desființării Ordinului Trinitarian în Transilvania și soarta bunurilor deținute de acesta, alte scrisori vorbesc despre situația Bisericii Greco-Catolice (printre cei care au corespondat cu Imre Dániel se numără și episcopul greco-catolic Ioan Bob). Tot în corespondență regăsim informații despre învățământul din Transilvania și reformele lui Iosif al II-lea; cunoscuții din Transilvania l-au informat pe Dániel și despre evenimentele din timpul răscoalei lui Horea, Cloșca și Crișan. Corespondența primită de Imre Dániel are valoarea de document istoric, unele dintre scrisori descriu evenimente și realități din Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea.

Lucrarea Andreei Mârza, dedicată bibliotecarului și omului Imre Dániel beneficiază de un consistent rezumat tradus atât în limba engleză, cât și în cea maghiară, urmat de bibliografia selectivă a lucrărilor utilizate în efortul de documentare a activității și vieții lui Dániel.

Finalul volumului este dedicat anexelor de documentare: cataloage de cărți, recomandări, lista cheltuielilor de corespondență din perioada petrecută în Italia, catalogul cărților care au făcut parte din biblioteca personală a lui Imre Dániel și care au fost identificate până la ora actuală, lista bisericilor vizitate la Roma și Napoli. Volumul se încheie cu necesarul indice, util cercetătorului li nu numai.

Lucrarea Andreei Mârza, rezultat al unei cercetări de câțiva ani, oferă cititorului - atât celui specializat, cât și celui amator - o imagine completă asupra devenirii bibliotecarului și intelectualului din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Volumul în discuție nu este doar o contribuție majoră la istoria bibliotecilor/bibliotecarilor din Transilvania, ci o componentă a rezultatelor cercetărilor din domeniul istoriei culturii din Transilvania în perioada iluministă. Având un suport științific riguros cartea este recomandată în aceeași măsură istoricilor cât și bibliotecarilor, dar și celor dornici să cunoască aspecte ale vieții din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Florin Bogdan